

MATN VA UNING XUSUSIYATLARI HAQIDA

Tuliyeva Sarvinoz Abdulla qizi

Shayxontohur tuman politexnikumi

ona tili va adabiyoti fani o'qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada matn va uning ta'rifi, lingvistik xususiyatlari, matn turlari, o'zbek tilshunosligida matn muommolari tahlili, badiiy matnda obrazlar talqini va tahlil qilish usullari hamda matnning tarkibiy qismlari, matn ustidan tadqiqot olib borgan olimlar fikrlari yoritib beriladi.*

Kalit so'zlar: *Matn, badiiy matn, kommunikatsiya, obraz, maksimal matn, minimal matn, paradigmatic munosabat, makro va mikromatn.*

Abstract: *This article discusses the text and its definition, linguistic features, text types, analysis of text problems in Uzbek linguistics, methods of interpreting and analyzing images in a literary text, as well as the components of the text, and the opinions of scholars who have conducted research on the text.*

Keywords: *Text, literary text, communication, image, maximum text, minimum text, paradigmatic relationship, macro and microtext.*

Ma'lumki, har qanday butunlik kabi matn ham uni tarkib toptiruvchi qismlardan iborat bo'ladi. Tilshunoslikda qanday birliklar aynan matn birligi deb hisoblanishi borasida bir qancha munozarali fikrlar mavjud. Matnga ta'rif berilganda ikkita asosiy belgiga, ya'ni bog'lanishlilik va yaxlitlikka alohida e'tibor beriladi. Bog'lanishlilik va yaxlitlik gaplar orasida va gaplarning mazmuniy-grammatik birligi asosida yuzaga keladi. Biz matnni qismlarni topish uchun matnni kamida ikkita gapdan tuzilgan murakkab sintaktik butunlik qilib olishimiz kerak. Gaplar o'zaro turli bog'lovchilar vositasida birikadi. Ularga takroriy bo'laklar olmoshlar, makon-zamonni ifodalovchi birliklar, kesimlarning zamon shakllari, modal so'zlar kabi turli leksik - grammatik birliklar kiradi. Bundan tashqari, gaplar o'zaro bir-biriga bog'lanishi uchun turli xildagi birliklar talab etiladi. G'arb tilshunoslari tomonidan matnga berilgan ta'riflarda gaplarning ketma-ket kelishi, gaplar zanjiri matnda asosiy jihat ekanligi, busiz matn yuzaga kela olmasligi muntazam ta'kidlanadi. Aksariyat tilshunoslar gapni matn birligi emas deb qaraydilar. Masalan I.K.Galperin gap emas, balki bir qator gaplarni birlashtiradigan nisbatan yirik butunlik frazadan katta butunlik matn birligi bo'la olishini aytadi. U gap ana ana shunday butunlikda konstituent sifatida ishtirok etishini, frazadan katta butunlikni tarkibiy qismi bo'lgan gap bir paytning o'zida yaxlit matnning ham tarkibiy qismi bo'la olmasligini ta'kidlaydi. Matn va uning tabiatini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar XX asr o'rtalariga kelib paydo bo'la boshladi. Matn tilshunosligi masalalari ko'pgina tilshunos

olimlarning e'tiborini tortgan. Jumladan, V.Matezius, F.Danesh, V.Dressler, P. Hartman, I.Kovtunova, I.Galperin, K.Gauzenblas, N.Pospelov, T.Silman, N. Shvedova, K.Solganik, L.Loseva, O.Maskalskaya, K.Abdullayev, N.Navro'zova kabi tilshunoslar matn kategoriyasi haqida muhim fikrlarni ilgari surishgan [2.115b, 6b].

Matnning nutq kategoriyasi ekanligi masalasi bevosita "nutqiy jarayonning o'zi" va "nutqiy faoliyat natijasi" tushunchalari bilan uzviy bog'liqdir. Chex olimi K.Gauzenblas matnning ham nutqiy faoliyat sifatida ham, nutqiy faoliyat mahsuli sifatida og'zaki nutqiy jarayon, deb talqin qilgan. I.R.Galperinning fikricha, matn yozma nutq mahsulidir, og'zaki nutq esa turli qaytariliqlarni, uzuq-yuluq gaplarni ham fanda o'z ichiga oladi va uni tekshiruv obekti bo'la oladigan matn deb e'tirof etish maqsadga muvofiq emas. Degan fikrlarni o'rta tashlashgan. O'tgan asrning 90-yillaridan boshlab o'zbek olimlari ham matn tilshunosligining nazariy muommolari bilan shug'ullana boshlaganlar. Bu jihatdan, B.O'rinboyev, R. Qo'ng'urov, J.Lapasovlarning "Badiiy tekstni lingvistik tahlili" nomli o'quv qo'llanmasi alohida ahamiyat kasb etadi. Bunda matn tiplari, ularning umumiy va o'ziga xos belgilari matnning lisoniy tahlili metodologik tamoyillari, matn yaratish muommolari ifoda vositalarini tanlashi va ularning matn tuzilishidagi roli singari dolzar masalalar haqida malumotlar berilgan. O'zbek tilshunosligida matn tadqiqi xususida gap ketganda, M.To'xsanovning "Mikromatn va o'zbek badiiy nutqida uning kogeretligini ifodalovchi vositalar" mavzusidagi nomzodlik ishini takidlash lozim. A.Mamajonovning 1989-yilda nashr qilingan "Tekst lingvistikasi" nomli qo'llanmasi ushbu masalaga bag'ishlangan dastlabki o'quv qo'llanma ekanligi bilan diqqatga sazovordir [3.115b, 8b]. M.Hakimovning "O'zbek ilmiy matnining sintagmatik va pragmatik xususiyatlari" xususida nomzodlik dissertatsiyasida o'zbek tilining ilmiy uslubi kategoriyasi aspektida o'rganilgan, gumanitar fanlarga oid ilmiy mantlarni sintagmatik va pragmatik xususiyatlarini ochib beradi.

Matn tahlili bir nechta tamoyillar asosida amalga oshiriladi, bu borada jiddiy izlanish olib borgan M. Yo'ldoshev badiiy matn tahlil qilish tamoyillarini bir qancha tiplarga ajratib ko'rsatgan. Bular:

1. Shakl va mazmun birligi tamoyili
2. Makon va zamon birligi tamoyili
3. Badiiy matn tilining umumxalq tili va adabiy tilga munosabatini aniqlash tamoyili
4. Badiiy matndagi poetik aktuallashgan til vositalarini aniqlash tamoyili
5. Badiiy matndagi intertekstuallik mexanizmlarini aniqlash tamoyili [4.115b, 44b]

1.Shakl va mazmun tamoyili. Borliqdagi narsa va hodisalarning o'rtasidagi aloqadorlik, bog'lanish turlaridan biri shakl va mazmunning dialektik birligi tushunchasidir. Shakl va mazmun birligi har qanday matn uchun zaruriy xususiyat hisoblanadi. Badiiy matn ham shaklan ham mazmunan mutlaqo o'ziga xos bo'lgan murakkab va serqatlam estetik birlikdir. Matndagi ochiqlik va yashirin mazmun muallif

badiiy niyatini ochib berishga xizmat qiladi. Bu matnning shakli mazmuni bilan uzviy aloqada bo'lib yozuvchi mahoratiga ham bog'liqdir.

Matn bu insonlarga fikrlarni yozma shaklda hamda og'zaki shaklda bayon etish usuli bo'lib, hozirgi kunda ma'lumot almashishning eng universal ko'rinishi hisoblanadi. Matnlar mazmuni o'quvchi va tinglovchining his-tuyg'ularini ifodalab ularga ta'sir etish kuchiga egadir. Matnlar har doim ma'lum bir fikrni ifodalab, dalillab keladi. Bu jihatlarining bir qancha turlari bilan yuqorida tanishdik. Demak, matnlar so'zlovchi va tinglovchi o'rtasida ma'lumot almashish hamda ular o'rtasidagi makon va zamon munosabatlariga aniqlik kiritadi. Shu bilan birgalikda, matnlar mikromatn, makromatn, maksimal matn va minimal matnlar ma'lum bir jarayondan hikoya qilib yoki o'sha jarayonni tasvirlab, muhokamaga qo'yib berishi yoki didaktik ruhiyatga olib kirishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Boymirzaeva S. Matn mazmunida temperollik semantikasi. T. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2009.
2. Kurbanova M., Yo'ldoshev M. Matn tilshunosligi, Toshkent "Universitet" 2014
3. Mamajonov A. Tekst linvistikasi-T. 1989.
4. Yo'ldoshev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili.T Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
5. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslar. T. 2007.
6. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. T "Fan", 2008.
7. Xudoyberganova. D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. T. "Fan" 2003.